

O'ZBEK TILI, ADABIYOTI
VA FOLKLORI INSTITUTI

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛКЛОРИ ИНСТИТУТИ

uzbek tili va adabiyoti

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган*

Бош муҳаррир:
Низомиддин МАҲМУДОВ

Бир йилда олти марта чиқади

Таҳрир ҳайъати:
Абдусалом АБДУҚОДИРОВ
Раҳматулла БАРАКАЕВ
Маматкул ЖЎРАЕВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Наим КАРИМОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ (бош
муҳаррир ўринбосари)
Тўра МИРЗАЕВ
Бахтиёр НАЗАРОВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Ёрқинжон ОДИЛОВ
Эргаш ОЧИЛОВ (масъул котиб)
Шомирза ТУРДИМОВ
Боқижон ТЎХЛИЕВ
Алмаз УЛВИЙ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Қурдош ҚАҲРАМОНОВ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

4
2020

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти*

Тошкент - 2020

таъкидлаганидек: “Услуб – ижодкор ҳаётни чуқур ўзлаштириши орқали тўплаган нозик ва қизиқарли кузатишларини синтезлаб, ифодалаб беришдир. Унинг мукамаллиги ва қанчалик кўламга эгаллиги ижодкорнинг борлиқни англашдаги идрокига ва ифода услубига боғлиқ”¹¹⁰.

Буларнинг барчасини умумлаштирувчи, мужассам тарзда ифодаловчи учта энг муҳим элемент бор: 1) барча адабий оқим ва йўналишларни, барча тур ва жанрларни қамраб олувчи муаллиф шахсияти, 2) муаллиф дунёқарашининг маҳсули бўлган яхлит бадиий асар, 3) бадиий сўзнинг асоси бўлган услуб.

РЕЗЮМЕ. Мақола бадиий услубнинг назарий асослари таҳлиliga бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статъя посвящена анализу теоретически основ художественного стиля.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the theoretical foundations of literary style.

Таянч сўз ва иборалар: бадиий услуб, тур, жанр, адабий оқим, асар, муаллиф.

Ключевые слова и выражения: художественный стиль, вид, жанр, литературное течение, произведение, автор.

Key words and word expressions: literary style, type, genre, literary flow, work, author.

Саъдулла МАТЯКУПОВ ШЕЪРИЯТДА ДИАЛОГ ВА УНИНГ ТАЛҚИНИГА ДОИР

Бугунги кунда адабиёт, хусусан, шеърятда ижодкорларнинг инсонни тушуниш ва тушунтиришида турли хил тасвир ва усуллардан самарали фойдаланмоқда. Бу борада шеърятда диалоглар қўллаш ҳамда у орқали олам ва одам яъни инсон-табиат-жамият мулоқотлари турли хил шаклларда талқин этилмоқда. Ҳ.Умуров таъкидлаганидек: «Бадиий диалог ҳолатни, ўй-хаёлни талқин қилмоғи – унинг очик мазмунидан яширин моҳияти сари боришга китобхонни «мажбур» қилиши – бош талаб»¹¹¹ экан, унда қаҳрамон характери, руҳияти ҳамда манфаат-эҳтиёжларини ихчам тарзда ифодалаш имконияти ортади. Нутқ шакли тасвир ва таҳлил ҳамда талқин маданиятини бирлаштиради.

Серқирра ижодкор Улуғбек Ҳамдамнинг “Эски дунё ва янги мен” сайланмасидаги шеърларни ўқиб, юқоридаги фикрларнинг амалий тасдиғини кузатамиз. Унда шоирнинг табиат ва жамият, олам ва одам муносабатларини диалогик шаклда бадиий талқин қилиш орқали ўзини ўйлантирган дард ва

¹¹⁰ Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: Советский писатель. 1975. С. 9.

¹¹¹ Умуров Ҳ. Бадиий асар назарияси. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2002, 66-бет.

нолалари бадий ифода қилинади. Жумладан, “Шундай яшасам” деб номланган шеърда куйидаги сатрларни кўрамиз:

*Дунёга келганда йўқ эди душман,
Дедим: ҳама одам ҳабибдир менга.
Умримнинг ярмида теграмга боқсам,
Дўст деган қолмаши, ганим сон мингта...*

*Оллоҳим берсаю шундай яшасам,
Барчаси тесқари айланиб қолса:
Мўйсафид чоғимда назар ташласам,
Душман ҳеч кўрмасам, ҳама дўст бўлса...*¹¹²

Монологик талқин ҳосиласи сифатида вужудга келган мазкур шеърда ўз-ўзига нисбатан тафтиш, тавсиф, таҳлил ва муҳокама акс эттирилади. Онг ва сезим муносабатини шакллантирадиган лирик талқинда ҳиссий кечинма етакчи омилга айланади. Шу маънода, нутқий мулоқот шаклларида бадий мақсад ва талаб ўзига хослиги алоҳида аҳамият касб этади. “...Инсон дегани қоришиқ куйлар, оҳанглар, шакллар ичида яшайди. Бу турфалик унинг ботинидан камалак ранглари каби ўрин эгаллаган. Киши ижодкор бўлиб шаклландими, демак, оламнинг ана шу ҳамма ранглари кўриши, уларнинг биронтасига хиёнат қилмаслиги керак” (5–6-бетлар) – дея эътироф этган У.Ҳамдам шеърларида ўқувчи ўзига турли хил саволлар қўйиш билан бирга ҳаётда ўзи амал қилаётган ишларига муайян жавоблар топади. Кўринадики, шеъриятда диалог ва монолог ифода аниқлигини етакчи усул даражасига кўтаради. Семантик-синтактик муносабатлар тизими нутқий таъсирнинг ижтимоий амалиётини анча теранлаштиради. Эътиборли жиҳати шундаки, мазкур ҳолатда ижодкор индивидуал услуби орқали намоён бўлган риторик шакл бадий идрокнинг кенгайишига замин ҳозирлайди.

Шоир ўз ўғлига бағишлаб, ҳаётий лавҳа дея эътироф этган “Ота ва 12 ёшли ўғил мулоқоти” деб номланган шеърда ҳам диалогик ифода етакчилик қилади.

*Оғир келиб ўшанда замон
Тўғри билан эгри қоришиди.
Тўғри одам қийналиб ёмон
Қилиб қўйди, қаранг, бу ишни:*

*Кузатаркан ўғлин мактабга
Пул бердию сўйлади ота:
“Ҳар нарсани ушбу дунёда
Пул ҳал қилар, унутма бола!..” (74-бет)*

Нега энди ота ўз ўғлига қарата “Ҳар нарсани ушбу дунёда пул ҳал қилар, унутма бола!..” дея эътироф этмоқда. Ахир, отанинг болага тарбия

¹¹² Ҳ а м д а м У. Эски дунё ва янги мен. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018, 210-бет (Кейинги мисоллар ҳам шу китобдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

беришида оптимистик руҳ устунлик қилиши, фарзандни олдинга интилишга, ҳаётда учрайдиган қийинчиликлар билан курашга ўргатиши умуминсоний кадрият ҳисобланади. Отанинг нега бундай ҳулосага келиши шеърнинг биринчи бандида ифода қилинган. Негаки, асли ота ўғлининг “ҳамма нарсани пул билан ҳал қилиши” тарафдори эмас. У буни умуман хоҳламайди, ота томонидан айтилаётган бу гап унинг ўша пайтдаги руҳий ҳолати билан ўлчанади. Шунинг учун ҳам шоир биринчи банднинг охириги мисрасини “Қилиб қўйди, қаранг, бу ишни” – дея талқин этади. Ота ўғлига айтган гапидан ўзи ҳам афсусда эканлиги шеърнинг кейинги бандидаги “Оҳ, бу сўзни нечун айтди у” сатрида ифода қилинган. Ўз боласига “Раҳмоннингмас, шайтоннинг сўзи”ни айтиб юборган ота бу муаммога ўғлининг қандай муносабатда бўлишини ўйлаб тапвишда қолади. Ота ва ўғил мулоқотида бу ҳолатга ўғилнинг жавоби қуйидагича:

*“Ота, кечир ўғлингни – нўноқ,
Қаттиқ ботса сўзи мабодо.
Пул муҳимдир турмушда, бироқ
Ҳамма нарса эмас у асло!..”*

Табиийки, ўғилнинг бундай жавобидан отанинг кўнгли таскин топади. У шайтон васвасаси билан айтиб юборган сўзига ўғлининг эргашмаганидан, аксинча ҳаётга ўз қараши, мулоҳазаси мавжудлигидан мамнун бўлади. Мазкур шеърдаги ҳар бир ҳолат ва ундан келиб чиқадиган маъно-моҳият сабаб ва исботига эга. Шу маънода, қилиб қўйган хатосини англаган ота ўз ўғлининг унга ҳурмат билан қайтарган жавоби (“Ота, кечир ўғлингни – нўноқ”)дан кейин шукроналик қилиши шеърда жуда ишончли ва таъсирчан акс эттирилган.

*Кетди ўғил. Ота-чи, қолди,
Нақ бўғзига келиб жоласи.
Пушмонлари кафтига тўлди,
Уялтирди, ахир, боласи...*

*Тўйиб-тўйиб йиғлади ота,
Қалби уриб дукур ва дукур.
Тилида-чи, улуг шукрона:*

“Воҳ, Художон, Ўзингга шукур!..” (75-бет)

Сайланмага киритилган кўплаб шеърлардаги диалогик ифодалар инсон ва унга берилган энг олий неъмат, яъни умр моҳиятини англатишга қаратилади. Бунда шоир ўз кўнглида кечган туйғуларни бадий тасвирлашда шеърлардаги ҳар бир ҳолатга мос ифодани топа олган. Зеро, Б.Саримсоқов эътироф этганидек, “Бадий кечинма таркибида ҳис ва ақлнинг уйғунлиги ижодкорни фақат ҳис-туйғуга берилиб, реал ҳаёт талабларидан узоқлашиб кетишига ёки умуминсоний ахлоқ талабларидан узоқлашиб кетишга ёки умуминсоний ахлоқ талабларидан четга чиқишга йўл қўймайди... Хуллас, ҳис

ва ақл диалектикаси ўта мураккаб ва серқирра бўлиб, бадийлик муаммоларини ҳал этганда уларнинг ўзаро нисбатини ҳисобга олиш зарур”¹¹³.

У.Ҳамдамнинг “Ғийбатчига” деб номланган шеърда ҳам оддий ва ихчам сатрлар орқали инсонга хос бўлган иллат ва унинг охирагдаги оқибатлари ўзига хос тарзда ифода қилинади. Унда шоир бадий кечинмаси ўқувчига ўз ҳаётини тафтиш қилиш, мазкур шеърдаги хулоса (савол)га жавоб излаш масаласини қўяди. Албатта, мазкур сатрлар ҳам инсоният учун азалий ва адабий муаммо бўлган маънавий-ахлоқий масалалардан бирини ўзида акс эттирган.

*Уни ғийбат қилдинг, рози бўлди у,
Мени ғийбат қилдинг, розидирман мен.
Аммо айтгил инсон, умр битди-ку,
Шундай кемишингдан розимисан сен? (215-бет)*

Таҳлил қилинган шеърлардаги диалог ва уларнинг замирида инсон ва жамият, шахслараро зиддият шакллари билан бирга шахснинг ўзини-ўзи енгиб ўтиши, феъл-атворидаги ноқислик иллатларини англаб етиши каби кўринишлар ифода қилинади. Ижодкор ўз қалбини ўртаётган ҳиссиётлар билан мулоқотга кириш фони орқали жамият тартиблари ва ижтимоий воқелик жараёнига муносабат билдириш, уларни бадий-эстетик баҳолаш шеърятимиздаги етакчи тамойиллардан ҳисобланади.

Умуман, шеър ифодада мулоқот шакллари ташқи монолог (муаллиф баёнига сингдирилган мушоҳада ва ҳиссиёт), ички мустақил ривоя (қахрамон онгида кечаётган руҳий жараён), диалогик муносабатлар тизими (субъектлараро алоқа изчиллиги) ёрдамида гавдаланади. Унда қахрамон ҳолатини гоҳ нутқий тарқоқлик воситасида, гоҳ билвосита шоир шахсияти орқали тасвирлаш микёслари аниқ сезилади. Лирик матнда тасаввур ва таассурот уйғунлигини таъминлаш аслида услубий воситалар мавқеига боғланиб, ифода динамизми такомиллашувида монологлашган диалог муҳим ўрин эгаллайди.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Улуғбек Ҳамдам шеърларида олам ва одам муносабатларини бадий тадқиқ қилишда шоирнинг диалог қўллаш маҳорати, инсон-табиат-жамият мулоқоти ва уни вужудга келтирган омиллар илмий таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье научно анализируется мастерство Улугбека Хамдама в художественном толковании связей человека и вселенной, в том числе автор изучает особенности общения человека с природой и анализирует факторы возникновения такого общения.

RESUME. The given article deals with scientific analysis of the poems by Ulugbek Khamdam, moreover it is taken into account literary study of relationship between earths and human-being, also author investigates masterly usage of the dialogue of human-environment-society and the origin of this factor.

¹¹³ Са р и м с о қ о в Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004, 79-бет.

Таянч сўз ва иборалар: бадий тафаккур, диалог, монолог, лирик тасвир, бадий ифода, образ, шакл ва мазмун.

Ключевые слова и выражения: художественное сознание, диалог, монолог, лирическое описание, художественное описание, образ, форма, содержание.

Key words and word expressions: literary cognition, dialogue, monologue, lyric description, literary definition, character, form, plot.

Нилуфар ЧЎЛИЕВА БАДИЙ АСАРДА СЮЖЕТ ВА ХРОНОТОП

Қисса жанрининг эпик кўламини ва сўнги йилларда яратилган ўзбек қиссаларида кўринаётган етакчи тамойилларни эътиборга оладиган бўлсак, хронотопнинг анъанавий, синкретик ва рамзий-метафорик хронотоп шакллари кўриш мумкин. Анъанавий хронотопда бадий макон ва замон бир даврга тааллуқли бўлиб, вақт хронологик тартибда тасвирланади, табиийки, сюжет ҳаракати билан жой (макон) тасвири ўзгариб ёки қайталаниб боради. Воқеалар маълум бир вақт оқимида кечади. Муаллиф ретроспекция усулидан фойдаланиб, сюжет талабига кўра “кўчиш” (олдинга ёки кейинга қайтиш) қилиши мумкин. Синкретик хронотопда мавжуд замон-макон чегаралари бошқа нореал замон-макон билан уйғунлашиб, қоришиб кетади. Воқелик айни бир хронотопга мансуб бўлмайди. Бунда асосий эътибор қахрамоннинг рухий ҳолатига, кечинмаларига қаратилади. Аммо, шу ўринда бадий асарга макон чегаралари бир-бирига дахл этмаган ҳолда олиб кирилган якка-алоҳида, соф рамзий-метафорик маъно ташийдиган хронотоп кўринишлари ва сюжетнинг бошидан охиригача ана шундай рамзий-метафорик хронотоп асосига қурилиши ҳам инкишоф этилаётганини айтиш жоиз. Жумладан, Назар Эшонкул қиссаларида ҳам хронотопнинг айни шу хили мавжуд эканига гувоҳ бўламиз. Адиб қиссаларида: 1) анъанавий хронотоп (“Уруш одамлари”, “Момоқўшиқ” қиссаларида); 2) синкретик хронотоп (“Тун панжаралари” қиссасида); 3) рамзий-метафорик хронотоп (“Қора китоб” қиссасида) шакллари мавжуд.

Муаллифнинг ўзи “Қора китоб” қиссаси қахрамони ҳақида шундай ёзади: “У ўзини англаб етди. У ўзини англаб бўлди эмас, ўзи ҳақида хулоса чиқаришга ҳам улгурди”¹¹⁴. Ҳақиқатан, асар қахрамоннинг ўзи ва яшаган йўли ҳақида чиқарган аччиқ, бешафқат хулосалари ҳақида бўлиб, воқеалар силсиласи ҳам шу ўй-фикрлар асосига қурилган. Ноанъанавий йўлда битилган мазкур қиссада нореал воқелик устунлик қилади. Асар воқеалари бошида ёши етмишни қоралаб қолган қариянинг ўз-ўзидан нафрати, ўзи тўғри деб билганларининг барчаси хато, қуруқ сафсата эканлигини англаши, ҳатто олаётган нафаси ҳам, юрган йўллариининг ҳам бари чиркинлиги, бутун инсониятни ер юзида урчиганидан то бугунгача улкан гуноҳкорлик юки эзғилаб келаётганлиги, қилган барча хатоларини, гуноҳларини эса виждон амри, кўнгил қийноқлари билан жазолаганини ҳасби ҳол этади.

¹¹⁴ Э ш о н к у л Н. Мендан “мен”гача. – Тошкент: Akademnashr, 2014, 70-бет.

CONTENT

Linguistics

N.M.Mahmudov. Language: science, education and promotion.....	2
Y.Odilov. Language and society interactions.....	9
A.Mamajonov. Binary joint sentence and their functional-semantic properties.....	16
R.Davlatova. Social situation in Uzbek language and its expression through pronouns.....	20

Literature studies

D.Kuranov. Punctuation in Cholpon's poetry.....	25
N.Jabborov. Literary interpretation of the idea of <i>futuvvat</i> in the works of Alisher Navoi.....	32
A.Ulugov. On the literary and aesthetic function of proverbs.....	39
E.Ochilov. Navoi traditions in Mukimi's work.....	45
B.Rajabova. On the term of the Timurid Renaissance.....	49
O.Kayumov. On the analysis of the ritual of shaman initiation in Uzbek ceremonial folklore.....	54

Scientific information

G.Ernazarova. Meditative features of Oybek's poetry.....	60
K.Yulchiev. The problem of literary space in lyrical poetry.....	63
D.Kholdorov. Theoretical foundations of literary style.....	67
S.Matyakupov. On dialogue and its interpretation in poetry.....	71
N.Chulieva. The plot and chronotope in the poetry.....	75
L.Usarova. The image of the mother in the poetry of Abdulla Aripov.....	81
Z.Amoonova. Nasimi's melodies in Navoi's works.....	85
N.Kodirova. Author's style in the debate genre.....	88
G.Bobojonov. The terms "science of puberty" in "Hayrat ul-abror".....	92
O.Abobakirova. The image of national spirit in the stories of Anwar Abidjan.....	95
R.Saidova. Binary opposition in the literary text.....	99
D.Jumaeva. The main characters of the epics "Yusuf and Zulaykho".....	102
Sh.Rahmonova. Traditions of ghazal writing in modern poetry.....	105
M.Hojieva. tradition and follow-up in tatabbu.....	109
D.Zaripova. Interpretation of the views of the rulers in "Kutadgu al-Bilig".....	111
U.Ibragimova. The art of <i>tashbeh</i> in the works of Hafiz Khorezmi.....	114
Z.Isakov. The relationship of particles and affixes.....	115
Z.Urunov. On the development of defectological terms.....	118
A.Botirova. Linguistic representation of the universe and functional specialization of words.....	122
D.Yuldashev. The roots of anthropocentric interpretation in "Kisasi Rabguzi".....	126
A.Uralov. About the expanded forms associated with historical processes.....	129
Sh.Shamsiev. The linguistic nature of euphemisms.....	132
H.Ahmedova. Navoi's views on the culture of speech in "Mahub ul-kulub".....	136

Doers of Science

T.Ruzibaev. The adornments of a scientist's life.....	144
B.Fayzullaev, M.Suyunov. Vahob Rahmonov.....	145
H.Homidiy. A well-known critic.....	151